

VIGH KÁROLY

Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok”

Az ellenforradalmi Horthy-korszak negyedszázados történetének egyik legnagyobb szégyenfoltja volt a magyar karhatalmi alakulatok véres pogromja 1942 januárjában a Magyarországhoz visszaesetolt Délvidéken. Az újvidéki „razzia” néven ismert gyalázatos események nagy felháborodást keltettek a demokratikus és antifasiszta közvéleményben. Ennek adott hangot Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési képviselő, a Kisgazdapárt külpolitikai vezérszónoka, 1942. december 2-án elhangzott híres parlamenti interpellációjában¹ és különböző memorandumaiban, valamint leveleiben, amelyeket a kormányzóhoz, a miniszterelnökökhöz (Bárdossyhoz, majd annak utódához: Kállay Miklóshoz), a vezérkari főnökhöz és más felelős személyekhez intézett, továbbá szóbelileg is kifejezésre juttatott.

Bajcsy-Zsilinszky harca a magyar—dél-szláv barátságért és együttműködésért, valamint a délvidéki ügyben kezdettől végig kifejtett szívós és lankadatlan küzdelme a pogromért vétkes személyek szigorú felelősségrevonása, továbbá az áldozatok hozzátartozóinak erkölcsi és anyagi rehabilitációja, s a magyar—dél-szláv megbékélés érdekében — mindmáig nem eléggé ismeretes.²

A történeti irodalomban sajnálatos módon elsikkadt Bajcsy-Zsilinszky Endre és a demokratikus ellenzék tevékenysége, állásfoglalása a fenti kérdésekben. Ennek köszönhető, hogy a történeti művekből különböző áttételeken — irodalom és film útján — egyoldalú beállításban ismerte meg a hazai és külföldi mozilátogató közönség a „hideg napok” történetét. Cseres Tibor regényéből és színművéből, valamint Kovács András filmalkotásából ugyanis teljességgel hiányzik a véres pogromot és általában magát a fasizmust elutasító „másik Magyarország” kellő érzékeltetése. Ennek a demokratikus ellenzéknek a nevében emelte fel szavát Bajcsy-Zsilinszky Endre az emberiség, a magyar és dél-szláv népek közötti barátság és együttműködés érdekében.³ A két Magyarország együttes és történetileg hű bemutatása nem hiszem, hogy csökkentette volna a „hideg napok” drámaiságát. Sőt. Ugyanakkor nem vitatom, hogy van létjogosultsága egy olyan koncepciónak és írói felfogásnak is, amit Cseres képviselt a Hideg napokban. Az viszont kétségtelen, hogy a történészek nyújtotta kép Újvidékről az ismert irányba ösztönözhetette íróinkat és művészeinket. Tehát a történettudományban még fellelhető túlzott negativizmus okozta elsősorban,

¹ Képviselőházi Napló 1939—1944. XVI. köt. 490—492. l.

² *Karsai Elek*: A budai vártól a gyepűig c. munkájában (Bpest, 1965 főleg a 116—119. és a 214—220. oldalakon foglalkozik Bajcsy-Zsilinszky állásfoglalásaival a délvidéki ügyben. — *Buzási János*: Az újvidéki „razzia” c. munkájában (Bpest, 1963) alig érinti Bajcsy-Zsilinszky pozitív szerepét.

³ *Cseres Tibor*: *Hideg napok* c. regénye és színműve 1964-ben jelent meg. Ennek nyomán készítette el Kovács András 1966-ban a hasonló című filmalkotást.

hogy a közvélemény számára mindmáig meglehetősen háttérben maradt a demokratikus ellenzék és Bajcsy-Zsilinszky tevékenysége a bácskai vérengzés ügyében.

A fentiek alapján — úgy vélem — nagyon is időszerű a nyilvánosság elé tárni a demokratikus ellenzék kiemelkedő személyiségének, az antifasiszta harc egyik vezéralakjának, Bajcsy-Zsilinszky Endrének a délvidéki ügyben kifejtett sokoldalú és fáradhatatlan tevékenységét.

Mielőtt azonban rátérnénk a délvidéki ügyek taglalására, hangsúlyoznunk kell, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai koncepciójában a délszlávok iránti rokonszenvének megnyilatkozása és a magyar—délszláv együttműködés gondolata mindig nagy szerepet játszott. Már 1930-ban a „Nemzeti radikalizmus” c. politikai programjában is a magyar külpolitika egyik legfőbb feladataként hangoztatta a magyar—szerb—horvát kiegyezés és együttműködés megvalósítását.⁴

Különösen a Délkelet-Európára nehezedő német nyomás növekedésekor foglalkozott részletesebben a magyar—délszláv viszonyral. Ezért utazott Belgrádba 1940 február elején barátjával, Németh Imre újságíróval együtt, és kereste fel a jugoszláv politikai élet vezetőit a Balkán-konferencia napjaiban. Ez az utazás adott döntő ösztönzést a „Helyünk és sorsunk Európában” c. 1941 elején megjelent történetpolitikai munkájához,⁵ amelyben összegezte a magyar külpolitikáról vallott nézeteit. Már műve bevezetésében hangsúlyozza: „... lehetetlennek tartok minden dunavölgyi kibontakozási tervet, ha annak gerince nem a magyar—délszláv együttműködés.”⁶

Ilyen előzmények után érthető, hogy mennyire a külpolitikai koncepciójára mért csapásnak érezte 1941 áprilisában a hitleri Németország durva agresszióját Jugoszlávia ellen, amelyhez — Teleki Pál öngyilkossága után — a magyar kormánykörök is segédkezett nyújtottak.⁷

*

Horthyéknak a jugoszláv eseményekben játszott gyászos szerepe és Magyarország siető részvétele a Szovjetunió elleni agresszióban növelte annak a magyar katonai kamarillának a szerepét, amely külpolitikailag feltétlen német-barátságról tett tanúbizonyságot és a német katona büvöletében élt, belpolitikailag pedig rokonszenvezett a szélsőjobboldali pártokkal és törekvésekkel. Főleg a Bajcsy-Zsilinszky által sokszor aposztrofált német származású vezérkari tisztokról és táborkokokról van szó, de nemcsak azokról, mert a Vörös-fivérek, kisbarnaki Farkas Ferenc és mások ún. „törzsökös” magyaroknak számítottak és mégis a német Wehrmacht igézete alá kerültek. A magyar tisztikaron belül Hitler hatalomrajutása és első sikerei után, de különösen 1938-tól,

⁴ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Nemzeti radikalizmus, a Nemzeti Radikális Párt teljes programja.* Bpest. 1930, 142—143. l.

⁵ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Helyünk és sorsunk Európában.* Bpest. 1941. Gergely R. kiad. 361 l.

⁶ Uo. 8. l.

⁷ E cikk szerzőjének a Századok 1967. évf. 6. számában megjelent tanulmánya: „Bajcsy-Zsilinszky Endre harca a magyar függetlenségért és szuverenitásért a második világháború alatt” foglalkozik Zsilinszky külpolitikai koncepciójának kialakulásával. Ennek során — egyebek között — taglalja a magyar—délszláv viszonyról vallott nézeteit a délvidéki pogromot megelőző időszakban. Ezeket a vonatkozásokat — az ismétlődések elkerülése végett — jelen tanulmányunkból elhagytuk és csak utalunk e Századok-beli cikkekre.

a területvisszacsatolásoktól kezdődően növekedett a németbarát elemek száma és ők foglalták el a legfontosabb parancsnoki állásokat. Ezzel együtt járt a fasiszta ideológia behatolása a tisztikar soraiba. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy Szálasi Ferenc vezérkari százados volt!

Erről az Anschluss utáni helyzetről írja Kádár Gyula ezredes memoárjában: „A tisztikar jelentős része tovább haladt a jobboldali politizálás útján. Most már nemcsak fecsegés, hanem szervezkedés formájában is. Többen lettek a nyilas párt titkos tagjai, összejöveteleket tartottak . . .”⁸ Kádár a továbbiakban a szélsőjobboldali katonai kamarilla tevékenységének módszereiről fest jellemző képet, majd így folytatja: „Háttérben állott Rátz Jenő honvédelmi miniszter, akire felzárkóztak a tisztikar jobboldali erői, tőle kapták az instrukciókat, biztatásokat és a fedezéket — ha valakinek mégis szemet szúrt a politizálás. Tudtuk a prominens neveket: Rátz Jenő, Vörös János és öccse, Vörös Géza, kisbarnaki Farkas Ferenc, Bartha Károly, Juszty Emil, Ternegg Kálmán, Ruszkay-Ranzenberger Jenő, Grassy József és mások.” Ime, nem tekinthetjük véletlennek, hogy ebben a névsorban felfedezhetjük a későbbi újvidéki vérengzés egyik főszereplőjét, Grassy ezredesét és miniszterét, Bartha Károlyt! Ennek a faszálódott katonai kamarillának nem egy jellegzetes képviselője 1919-ben és 1920-ban kezdte pályafutását Szegeden és az ellenforradalom fegyveres különítményeiben. Joggal állapítja meg róluk Ránki György, hogy „az ellenforradalom legjelentősebb belföldi katonai támaszát” képezték.⁹ Ez a dzsentríkatonatiszti csoport a bethleni konszolidáció éveiben részben a kormánypárt és a jobboldali pártok felé tájékozódott, részben különféle katonai-politikai szervezetekben (pl. a MOVE), főleg pedig a vezérkarban és a hadsereg tisztikarában, továbbá a karhatalomban: a csendőrségben és a rendőrségben került vezető helyekre.¹⁰ Közülük nem kevesen csatlakoztak a nyilas mozgalomhoz.

A honvédség és a karhatalom tisztikarának fasiszta csoportjairól írja Lackó Miklós a szélsőjobboldali mozgalmakról megjelentetett alapvető munkájában, hogy a nyilas mozgalomba az Anschluss után beáramló elemek között szám és súly szerint vezető helyen állnak a horthysta hadsereg tisztjei. Mint írja: „Különösen sok szál vezet a vezérkar tisztjeitől a nyilas mozgalomhoz. . .”¹¹

Kádár Gyula, Kéri Kálmán és más németellenes horthysta tisztiek tapasztalatait támasztja alá Lackó elemzése a nyilas mozgalom társadalmi bázisáról, amelynek katonatiszti rétege a német fasizmusban nemcsak az ellenforradalom „legkorszerűbb” formáját és külpolitikai szövetségését látta, hanem saját „külön” törekvéseinek új, nagy támaszát is. Ez volt a katonai kamarilla délvidéki fellépésének politikai és társadalmi háttere.

Amikor Magyarország 1941 tavaszán mint Németország csatlósa, a Délvidék elfoglalásával megtette az első agresszív lépéseket a világháborúba való belépés végzetes útján, a katonai kamarilla kezdettől fogva arra törekedett, hogy a polgári közigazgatást félreállítva, katonai diktatúrát vezessen be az elfoglalt területen. A karhatalom néhány elszigetelt és jelentéktelen csetnik-akció ürügyén kíméletlen és brutális módon lépett fel a lakossággal szemben. Már a megszállás alkalmával is tömegesen történtek atrocitások és hatalmi visszaélések, amelyek később sem szűntek meg. Csak a hivatalos adatok szerint

⁸ Kádár Gyula visszaemlékezései a Nemzeti Múzeumban, 252—253. l.

⁹ Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéseihöz az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, 1962, 3—4. sz., 355—356. l.

¹⁰ Lackó Miklós: Nyilasok, nemzeti szocialisták. 1935—1944. Bpest., 1966, 9. l.

¹¹ Uo. 118. l.

az ún. „pacifikálás” során statáriális úton kivégzettek száma 313, a „bandaharcokban” elesetteké 1122.¹²

Kádár Gyula ezredes, aki számos esetben fellépett a túlkapasok ellen, írja visszaemlékezéseiben: „Szereplésük arcpirító. Emberileg, katonailag, erkölcsileg. . . Embereket tartóztatnak le, halálos ítéleteket hoznak. . .”¹³ A katonai közigazgatás korrupciójára jellemző, hogy Bajor (Bayer) tábornok, Újvidék katonai parancsnoka a város szerb és zsidó lakosságára önhatalmúlag mintegy 5 millió pengő „hadisarcot” vetett ki. Ezt az ügyet nem lehetett eltussolni: letartóztatták, haditörvényszék elé állították, két évre ítélték. A háború után a jugoszlávok mint háborús bűnöst kivégezték. Bajcsy-Zsilinszky a kormányzati köröknek írt leveleiben nem egyszer tette szavá Bajor tábornok garázdálkodását.¹⁴

A katonai és csendőri brutalitás légköre az igazságügyi szervekre is áttért. Ilyen vérlázító esetet tesz szavá Zsilinszky, Antal István igazságügyi államtitkárhoz 1941. október 22-én intézett alábbi soraiban: „Őszinte felháborodással olvastam nemrég az újságban azt a szörnyű esetet, hogy Szegeden a magyar bíróság halálra ítélt egy 21 éves szerb lányt, aki valami petárdát helyezett el az újvidéki Volksbund könyvkereskedésében s az akasztást végre is hajtották.” Zsilinszky joggal tartja elképzelhetetlennek, hogy „az ügyészen keresztül ne gyakorolhatott volna a kormány megfelelő józanító befolyást az ilyen megvadult bírák ellen. . .” Majd józan előrelátással felteszi a kérdést: „És szüksége van arra a magyar nemzetnek, hogy egypár szolgalelkű vagy szadista bíró miatt egykor szégyenpadra ültessék?” Végül elátkozza azokat, akik „megmérgezik a levegőt két olyan mélységesen egymásra utalt és már-már a mindkét fél számára üdvöt hozó végső megbékélés útjára tért nép között, amilyen a magyar és a szerb. Ma is tisztán és világosan látom, hogy a dunavölgyi kibontakozásnak nincs más útja, mint a magyarság és a délszláv népek valaminő megbékélése és összefogása.”¹⁵

A helyzet azonban nem javult a Délvidéken. Az 1941. év végén, a szokásos parlamenti költségvetési vita időszakában egyre riasztóbb hírek érkeztek a visszacsatolt bácskai területről. Főleg Újvidéken és Zombor környékén tombolt a terror. Bajcsy-Zsilinszkyt rendkívüli módon nyugtalanították ezek a hírek, amelyeknek a valóságáról egyébként délvidéki útja során személyesen volt módja meggyőződnie. A délszláv lakosság ellen megnyilvánuló terror közepeztette a képviselőházban 1941. december 5-én elmondott felszólalásában így figyelmeztette Bárdossyt:

„Szeretném megkérni az igen tisztelt miniszterelnök urat, hogy nagy gondot és nagy szeretetet áldozzon erre a magyar—délszláv kérdésre. Kérem őt, hogy tegyen félre minden más munkát és feladatot, amikor a Bácskából panaszok vagy panaszok érkezők, fogadja a régi nagy államférfiak mód-

¹² *Buzási János*: Az újvidéki „razzia”, Bpest. Kossuth, Levéltárak Országos Központja. 1963. 15—16. l.

¹³ Kádár Gyula visszaemlékezései, 311—316. l.

¹⁴ Az újvidéki kir. törvényszék vizsgálóbírájának végzése Bajor Ferenc nyugállományú címzetes vezérőrnagy ellen. A 12 oldalas végzés dátuma: 1942. jún. 28. Bajcsy-Zsilinszky Fond 28/24. OSzK Kézirattár.

¹⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Antal Istvánhoz 1941. okt. 22-én. Másolat, özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában. A levélben említett kivégzett szerb lány neve Gajsin Grozda. A szegedi Csillag Börtön törzskönyvében ügye a 781/1941. számon szerepel. Oltvai Ferenc szegedi levéltárigazgató szíves közlése.

ján a mi államunkhoz visszatért délszlávoknak, elsősorban a legjobban megpróbált szerbségnek szószólóit, és igyekezzék gyógyítani azokat a sebeket, amelyeket jórészt akaratlanul (Incze Antal: A csetnikekről mi a véleménye?) és kényszerűségből, sokszor jogos megtorlásként — ez a válaszom — ütöttünk, de viszont higgye el az igen t. miniszterelnök úr nekem, aki voltam lent Bácskában és tájékozódtam a dolgokról, hogy igenis történtek megokolatlan, szükségtelen és igen káros kilengések is. . .

. . . Ne engedje meg a miniszterelnök úr a tisztviselői túlbuzgalmat. Válogatott tisztviselőkkel intéztessék ezt a délvidéki közigazgatást, és kíméletlen kézzel torolják meg a törvénytelenységnek és a basáskodásnak legkisebb rezgőléseit is. A mai általános elvadultság és a kissé már a szadizmusba hajló erőimádat korábban mérhetetlen jelentőségű magyar feladat megmaradnunk magunktartásában, gondolkodásunkban, nemzetiségeinkkel való bánásmódunkban emberséges és fölényes magyaroknak. (Bálint József: Ilallatlan! Nem lehet szadizmusról beszélni!)” . . .

Végül a magyar parlament képviselői közül egyedül Bajcsy-Zsilinszky merete megvallani változatlan rokonszenvét a délszláv népek iránt, amikor a jobboldali és fasiszta képviselők állandó közbeszólásaitól kísért beszédét így folytatta:

„Az állam összeomlott, de ezek az erős délszláv népek, ha kegyetlen megpróbáltatáson áthajszoltan is, de itt vannak. Sorsuk tragikus, de nem volnánk magyarok, ha megtagadnánk természetes részvétünket irányukban és nem volna sem illő, sem magyar dolog szerenésatlenségükben és szenvedéseik tetőfokán fejükre olvasni egy és más elkövetett politikai tévedésüket. Hanem igenis annál erősebb hangsúllyal akarom mondani, hogy a magyarság rokonszenve a délszláv népek iránt, és pedig egyszerre a szerbek és a horvátok iránt, változatlan.”¹⁶

Nem kis erkölcsi bátorságra volt szükség a szélsőjobboldali képviselők hangzavara és a mesterségesen felszított szerbellenes nacionalista gyűlölet közepe tette ilyen délszlávbarát beszédet elmondani, amelyben ráadásul tiltakozott a „kisebb nemzetek politikai és állami önállóságát, szuverenitását” veszélyeztető náci „új Európa”-tervek ellen.¹⁷

Miközben a Délvidéken sűrűsödtek a viharfelhők, kommunisták, szociáldemokraták, kiszagzdák, haladózellellemű polgári csoportok tömörülése létrehozta a magyar antifasiszta frontot, amelynek szervezésében és akcióiban Zsilinszky jelentős szerepet játszott. Így 1941 decemberében a Népszava híres antifasiszta karácsonyi számában „Kossuth és a magyar külpolitika” címmel írt cikkében 1848 forradalmi örökségének ápolására hívta fel a figyelmet. Ebben az írásában — a magyar sajtóban először — meghirdette az antifasiszta ellenállás gondolatát és hangoztatta: „Bármennyire is bizonytalan a harc kimenetele, de nem hozhat végleges bukást egy nagylelkű és bátor nemzet számára, ha minden erejével kiáll nála sokszorta hatalmasabb erőkkal szemben is. . .”

A magyar progresszív táborán belül élénk vita kezdődött az antifasiszta és függetlenségi harc célkitűzéseiről, a 48-as örökség értelmezéséről. Ennek során ragadott tollat Zsilinszky és írta meg 1941 végén és 1942 elején 137 oldalas „levelét” Szekfű Gyula történész-professzornak, válaszul egyik Magyar Nemzetbeli cikkére.¹⁸ E történetpolitikai tanulmányának utolsó előtti fejezetében fog-

¹⁶ Képviselőházi Napló, 1941. dec. 5., 459. l.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Bajcsy-Zsilinszky levele Szekfű Gyulához 1942. márc. 15-én. OSzK Kézirattár, Szekfű-hagyaték.

lalkozik a gyakorlati politika kérdéseivel és egy új közép-európai rendezés alapjává teszi meg a Varsó—Buda—Belgrád tengelyt,¹⁹ bár elborzadva látja: miként hever romokban 1941 áprilisa óta az ő „legszebb” és „legreálisabb nagy magyar” elgondolása, a Buda—Belgrád tengely.²⁰

Zsilinszky — utóbb — sajnálta, hogy Szekfű nézeteivel vitázva, annyi időt és energiát fordított történet szemléletének kifejtésére, éppen azokban a hetekben és napokban, amikor a Délvidéken a katonai kamarilla megkezdte a pogromokat és Bárdossy hirhadt kolozsvári beszéde végzetes módon beharangozta a magyar hadsereg fokozottabb részvételét a szovjet—német háborúban.

Pedig nem tehetett magának szemrehányást, mert kezdettől fogva felémelte szavát a karhatalom terrorizmusa ellen. Parlamenti beszédeiben, az illetékeseknek megküldött leveleiben kiállt a magyar—délszláv barátság mellett és követelte a szerb lakossággal szemben megnyilvánuló törvénytelen állapot megszüntetését. Zsilinszky nem egy levelében és memorandumában arra is rávilágít, hogy a karhatalom, a katonai kamarilla szerbellenes terrorizmusa mögött valójában a német fasiszta felbújtókat kell keresnünk. A németek Jugoszlávia ellen végrehajtott agressziója óta ugyanis világos volt, hogy a hitleri Németországnak nem érdeke a magyar—délszláv barátság, ezért helyeselték és szították a magyar karhatalmi erők tömeges szerbellenes terrorintézkedéseit. A Bajesy-Zsilinszky hagyatékban elfekvő detektívjelentés-másolat azt is bizonyítja, hogy a Gestapo előcsigítette a magyar karhatalom törvénytelen ségeit. Az 1942. január 6. előtti napokból származó detektívjelentés így jellemzi a délvidéki helyzetet: „Egész Bácskában viszonylag nyugalom van, kivéve Újvidéken, ahol Könyöki államrendőrségi főtanácsos minden törvény figyelmen kívül hagyásával a maga egyéni elgondolásai szerint állapítja meg a tartózkodási jogot. . . Ha valaki hivatkozik törvényre, vagy miniszteri, vagy kormányrendeletre, úgy kijelenti, hogy ma nincsenek törvények, ma rendkívüli idők vannak. . . és amennyiben valakinek az érdekében intervenció folyik . . . úgy olyan gyorsan intézkedik, hogy szinte órák alatt befejezett helyzetet teremt.”

A jelentés a továbbiakban elmondja, hogy Könyöki rendőrfőtanácsos átment Belgrádba és ott a német hatóságokkal folytatott tárgyalásainak eredményeképpen egy német rendőrautó átjött Újvidékre. Ott a Gestapo letartóztatott 41 embert, köztük 17 zsidót, akiket német katonai kompon átszállítottak Belgrádba. A kiutasítottak részben szerb, részben pedig magyar nemzetiségűek voltak és számos gyerek, sőt terhes nő is akadt közöttük. A sorsukról a jelentés az illetékeseket úgy tájékoztatja, hogy a zsidókat Belgrádba érkezésük után azonnal kivégezték, a többiektől pedig elszedték irataikat, értékeiket és azután — állítólag — szabadon bocsátották őket.

Végül a jelentés arról tesz említést, hogy Könyöki ismételten kijelentette: „. . . január 6-án egy nagyobb tömeget fog a Gestaponak átadni és a már leírt módon Belgrádba szállítani.”²¹

Egyébként más hivatalos jelentésben is találkozhatunk a németek szerepével a délvidéki ügyben. Néhány nappal a fent idézett detektív-jelentés —

¹⁹ Uo. 129—130. l.

²⁰ Uo.

²¹ Aláírás és dátum nélküli, formája után ítélve: detektív-jelentés. Másolat. Bajesy-Zsilinszky Fond 28/24, U XVII. OSzK Kézirattár. Feltételezhetően Tényi Mátvás detektív-jelentése, akit — Zsilinszky naplója szerint — Sombor-Schweinitzer küldött egy ízben, 1942. jan. 25-én hozzá. Nevezett Zsilinszky nagy megrökönyödésére elmondta neki a szablyai és újvidéki pogrom részleteit. Tényi Mátvás — a napló szerint — „felfüggesztett” detektív volt. Felfüggesztésének valószínű oka, hogy a valóságos tényeket merte jelenteni a pogromokról.

és a szablyai események — után, 1942. január 8-án a belgrádi magyar főkonzul már jelenti, hogy — szerbiai és bánáti német források szerint — Bácskában állítólag megkezdték nagy partizánfelkelés szervezését. A főkonzul gondolkodás nélkül elhitte és továbbította a német forrásokból eredő, tendenciózusan eltúlzott híreket a várható délbácskai partizánrevélkenységről. A német közlés célja minden kétséget kizárólag az lehetett, hogy felnagyítva a partizánveszélyt, megrémítse a magyar karhatalmi erőket és arra ösztönözze őket: lépjenek fel nagy erőkkel a kislétszámú partizáncsoportok ellen és ezen túlmenően alkalmazzanak tömeges megtorlást a fegyvertelen szerb polgári lakossággal szemben. A szerbiai német megszálló erők parancsnoksága ilymódon azt remélte — sajnos nem hiába —, hogy a pogromok felszítják a magyar és szerb lakosság közötti nacionalista ellentéteket és megakadályozzák a magyar—délsláv megbékélést.

Ezért jelenthette a belgrádi magyar főkonzul január 8-án a Külügyminisztériumnak:

„Dr. Polaschek Walter követségi titkár, ki az itteni német követségen teljesített szolgálatot, f. hó 4-én beszélgetés közben megkérdezte Papp Álmos titkárt, hogy nincsenek-e nyugtalanító híreink a Bácskából. Papp kérdésére, hogy miért gondolja ezt, azt válaszolta Polaschek, hogy azért, mert úgy tudja, hogy a szerbiai kommunista mozgalom a legrövidebb időn belül („binnen kürzester Zeit”) át fog terjedni a Bácskára is. Tekintettel arra, hogy a szablyai kommunista zendülés folyó hó 5-én tört ki, mindenesetre említésre méltónak tartom, hogy az itteni német követségen már 24 órával, de esetleg napokkal előbb is el voltak készülve a bácskai eseményekre.”²²

Minden úgy következett be, ahogyan a németek megjósolták. A szerbiai kommunista mozgalom a legrövidebb időn, órákon belül mintegy varázsütésre áterjedt a Bácskára: a karhatalmi különítmény menetrendszerű pontossággal tűzharcba keveredett egyelőre ismeretlen létszámú partizáncsoporttal és ezzel kitört a zendülés. A Gestapo kémhálózata, felderítő szolgálata értesülhetett a partizánerek mozgásáról és tervbe vett akcióiról. Így juthatott tudomására egy kisebb — fent már tárgyalt — partizáncsoport bácskai vállalkozása. Azonban a csendőri jelentések — nyilván szándékosan — erősen eltúlozták az akció jelentőségét és a partizánok létszámát.²³ Ráadásul a polgári közigazgatás sem itt, sem Újvidéken nem állt a feladata magaslatán, és ezáltal a szerb és zsidó lakosságot kiszolgáltatta a katonai kamarilla tömegterrorjának. A Gestapo jól számított...

Miután a karhatalom terrorja a bácskai szerb lakossággal szemben nem csökkent, a Kommunisták Jugoszláviai Pártja vajdasági területi titkársága 1941 szeptemberében a Bánátból Újvidékre tette át tevékenységét és megkezdte az antifasiszta ellenállás szervezését. Ennek egyik látható jele, hogy az ún. sajkás kerületben (Titel, Zsablya) 1941 novemberében megalakult egy 53 főből álló partizán alakulat, amelyet a párt vajdasági bizottsága irányított.²⁴

A magyar karhatalom erői azonban nem elégedtek meg a partizánok likvidálásával,²⁵ hanem tömegesen mészárolták le az ártatlan polgári lakosságot.

²² Országos Levéltár, Küm. pol. 1942-46-3. pol.sz.jelentés. Másolat. Idézi *Buzási J.*: i. m. 36. l.

²³ *Buzási J.*: i. m. 37—40. l.

²⁴ *Zvonimir Golubović*: Racije januara 1942 u Južnoj Bačkoj. Különnyomat a „Zbornik za društvene nauka” 35. füz.-ből, 1963, 166. l.

²⁵ A Belügyminisztérium hivatalos jelentése szerint mindössze 32 főt tett ki a „felkelő” partizánok száma, akiknek nagy része a Zsablya körüli tanyákon csendőrökkel szemben vívott tűzharcban esett el. *Buzási J.*: i. m. 40 l.

Amikor Zsilinszky a zsablyai pogrom szörnyűségeiről értesült, Bárdossyhoz intézett 1942. január 19-i levelében mélységes aggodalmának adott kifejezést a zsablyai események miatt, mert — mint írja — „az ügy túlságosan és megengedhetetlenül katonai kezekbe került. . .” A továbbiakban arról ír, hogy ha már az örökbarátsági szerződés sajnálatos módon érvényét veszítette, „legalább azzal hidaljuk át nemzetközileg súlyos lépésünk ódiomát, hogy a visszacsatolt szerb lakossággal szemben való magatartásunkban érvényesítsük a magyar—dél-szláv örökbarátsági szerződésnek legalább a szándékát és szellemét. Fájdalom nem egészen így történt. . .”

Levele befejező részében Zsilinszky szenvedélyes hangon írja: „. . . föl kell emelnem tiltakozó szavamat az ellen a mód ellen, az ellen a germán szadista stílus ellen, az embertelenség és törvénytíró felelőtlen vérengzés akciója ellen, amely a zsablyai fölkelés nyomorúságos méreteinek magyartalan és embertelen megtorlásául állítólag 1800 szerb lelket, köztük ártatlan gyermekeket, csecsemőket, asszonyokat, lányokat . . . követelt áldozatul.”²⁶ Itt csupán azt kívánjuk megjegyezni, hogy Zsilinszky a délvidéki pogromról szólva leveleiben és memorandumiban túlon-túl a németekre, de főleg a német származású tisztokra hárítja a felelősséget. Úgy véljük, hogy bár ez kétségtelen tény — s ezt feljebb bizonyítottuk is —, hogy a németeknek a keze benne volt az ügyben, és akadtak szép számmal német származású tisztok (pl. maga Feketehalmy-Czeydner!) a pogrom végrehajtói között, ez azonban mit sem von le az egész honvédség és karhatalom felelősségéből.

A zsablyai események és a fenyegető újvidéki pogrom hírei töltik ki Zsilinszkynek — sajnos — csak töredékesen ránk maradt naplóját.²⁷ Feljegyzéseinek alább közölt részletei híven érzékeltetik, hogy milyen döbbenetes hatást gyakorolt Zsilinszkyre a délvidéki pogrom híre. Az alábbi idézetek az 1942. január 19. naplőfeljegyzésekből valók:

„Rám telefonált Popovics Milán,²⁸ hogy itt van, szeretne velem beszélni. Délután eljött s én. . . nagy boldogan kértem, igaz-e az, hogy megszűntek Bácskában az akasztások, mire iszonyú megdöbbenésemre elmondta a zsablyai fölkelés eseményeit, valósággal megdermedtem. Súlyos szemrehányásokat tettem magamnak, hogy . . . más jelentéktelen dolgokkal, mint a Szekfű részére készített tanulmány . . . foglalkozva, nem írtam meg már a képviselőházi beszédemben és a külügyi bizottságban is bejelentett memorandumomat a délvidéki dologokról. Talán némileg elébe vághattam volna, ha sikerül meggyőzőnöm Bárdossyt, hogy neki magának kell a kezébe vennie a délvidéki ügyeket s kivenni az iniciatívát a katonák kezéből.”

A továbbiakban arról ír, hogy nem gondolt ilyen drámai fordulatra, mert távollétében (ugyanis december 24. és január 4. között — szokása szerint — Pálkövén tartózkodott) levelet kapott Hadzsi Kosztától,²⁹ aki meghívta őt Újvidékre, a szerb karácsony idejére. Pálkövéről visszaérkezve, válaszolt a meghívólevélre, jelezte, hogy csak a hó végén tud leutazni és megküldte neki a „Hazánk és sorsunk Európában” c. eldobzott könyvét. Majd így folytatta naplóját:

„. . . s most tudom meg, hogy akkor már megtörtént, mikor a leveletem írtam, a szörnyű zsablyai vérfürdő. Mindezt azalatt gondoltam át, míg Popovics

²⁶ Bajcsy-Zsilinszky levele Bárdossyhoz, 1942. jan. 19. B. Zs. Fond, 28/74, OSzK. Kézirattár.

²⁷ Bajcsy-Zsilinszky sajátkezűleg írt naplója, 16. l. a Magyar Nemzeti Múzeum Bajcsy-Zsilinszky különgyűjteményében.

²⁸ Popovics Milán újvidéki szerb országgyűlési képviselő.

²⁹ Hadzsi Koszta újvidéki szerb ügyvéd, Zsilinszky barátja.

elmondta azt a borzalmas esetet. Mintha taglóval ütöttek volna le, úgy éreztem magam. Szép terveim. . . íme, így omlanak össze néhány alávaló — nyilván árja — szadista gazember kezén. . . Még az éjjel hozzá kezdtem egy hosszú levél megdiktálásához. Majdnem reggel lett, mire befejeztem. . . a miniszterelnöknek. Talán életem legnagyobb indulatában és kétségbeesésében fogant levél.

Jan. 20.: Tombornak megmutattam a levelet, helyeselte, de bizonyos katonai vonatkozásait — túlélésnek mondta, lázadó szelleműnek, amit nem helyesel. Utóbb többször is telefonált s igen okos enyhítési módot ajánlott. . .

Jan. 21.: Előző estére Görgey Gyurit³⁰ kérttem ide s megmutattam neki a levelet s ő is körülbelül a Tombor javasolta szóbeli enyhítéseket javasolta. Erre éjjel át is diktáltam a levelet. Másnap (21.) délelőtt azután csak tünődtem, hogyan küldjem el, erre megszólal a telefon és Talpassy Tibor kéri tőlem beszédeimet. Mindjárt megkértem, jöjjön hozzám, eljött, ő vitte el leveletem Bárdossyhoz magánlakására.”

Itt meg kell szakítanunk Bajcsy-Zsilinszky naplójának közlését és át kell adnunk a szót Talpassy Tibornak, aki visszaemlékezésében³¹ részletesen elmondja: hogyan kérte őt fel Zsilinszky a Bárdossynak szóló levél kézbesítésére, miképp sikerült ezt a missziót teljesítenie. Ezek után így folytatja:

„Zsilinszky örült, hogy baj nélkül jártam meg utamat, de gondterhelten járkált továbbra is a szobában, észrevehetőleg küzdött, hogy rászánja-e magát valamire. Eltávozási szándékom bejelentése megkönnyítette számára a döntést. Kért, hogy maradjak még, szeretné elmondani, mit tartalmazott levele, milyen intézkedésről van szó, amit Bárdossy ígért. Mint közölte, nem biztos benne, hogy ő személy szerint megéri a kibontakozás végét, márpedig szeretné, ha tudója lenne az eseményeknek abban az esetben, ha valami baj történne. Mint hangsúlyozta, főképpen azért tartja fontosnak, hogy közlést tegyen, mert nem bízik benne, miszerint a kiadott intézkedések hatásosak lesznek és elejét veszik minden készülő „disznóságnak”.

— A nyíltan lázadó, polgárháborús katonai szoldateszka mindenre képes — emlékszem vissza tisztán szavaira —, erre hívtam fel a miniszterelnök figyelmét. Ám tartok tőle, hogy nem hisz eléggé nekem.

Ezután részletesen ismertette, hogy Popovics Milán szerb képviselőtársa és Deák Leó zombori főispán révén miről értesült. Eszerint a Bácskában állomásozó katonai közegek mindinkább függetlenítik magukat tényleges parancsnokságaiktól és polgárháború kirobbantására is felkészülve, náci felbújtásra leszármólást készítenek elő a szerb lakossággal szemben. A példát a nemrég lezajlott, de illetékesek által szigorúan titkolt szablyai vérengzés szolgáltatta. . . A szerbek, a velük harmóniában élő magyarok, továbbá a zsidók lennének a célpontok, a helyszín pedig Újvidék. Ő Popovicsék adatszolgáltatásának felhasználásával közölni tudta Bárdossyval, miként akarják lebonyolítani az akciót. . . Ő, Zsilinszky arra kérte memorandumában Bárdossyt, ezeknek az adatoknak figyelembevételével tegyen azonnal intézkedést, hogy az aznapra ütemezett akció ne kezdődjék meg. . .

Zsilinszkynek módjában állott a levelében foglaltakat élő szóval is előadni, mert levelének kézhezvételét követő napon, január 22-én délután — mint nap-

³⁰ Görgey György nyugalmazott tábornok, Bárdossy kártyapartnerként hasznos információkat tudott adni.

³¹ Talpassy Tibor író-újságíró, Zsilinszky baráti köréhez tartozott, lapjának, a Szabadságnak belső munkatársa volt. Igaz ügyért (Bajcsy-Zsilinszky küzdelme az újvidéki ügyben) c. visszaemlékezése megjelent az Észak-Magyarország 1965. márc. 16—márc. 20-i számaiban.

lójában olvashatjuk — „megszóal a telefon: Bárdossy hívott, látogassam meg a lakásán. Igen szívélyesen fogadott, talán egy óráig voltam nála. Sajnos, ő magyarázta főleg a helyzetet s az én ellenvetéseimnek nem sok hely és idő jutott. Egyben megnyugtatót némileg, hogy nem adjuk *egész* katonai erőnket a németeknek, legfeljebb a harmadát. Ez is rengeteg. És szörnyű veszedelmek kiindulópontja. . . Szóvá tettem a délvidéki atrocitásokat is, ő elítélte, hanem úgy láttam, megfélemezéséhez és pláne a megtorláshoz sem elég emberismerete, sem elég erélye, sem elég egészsége.”

Zsilinszky január 23-i és 25-i naplófeljegyzéseiből kiderül, hogy milyen megdöbbenéssel értesült az újvidéki pogromról, amelyet — figyelmeztetése ellenére — Bárdossy nem tudott megakadályozni. Ezért teljes joggal írja január 26-i naplófeljegyzésében:

„Levelem 21-én du. 2 és 3 között jutott el hozzám. Otthon volt, ebédelt, biztos, hogy rövidesen elolvasta. Ha tehát levelem hatása alatt telefonált Újvidékre, az valószínűleg kora délután történhetett, akkor, *amikor talán még el sem kezdődött* a pogrom. Tehát módja volt rá, hogy vagy teljesen elhárítsa, vagy mindjárt a kezdet kezdetén megállítsa. Intézkedéseinek azonban semmi hatása nem volt, lezajlott az egész, mintha nem is intézkedett volna a miniszterelnök. Elhatároztam, hogy most már okvetlenül megírom az emlékiratot a Kormányzó Úrhoz. Nem lehetek tekintettel Bárdossyra. Példátlan tehetetlensége megdöbbentett és fölháborított. Hozzáfogtam az emlékirat diktálásához. . .”

Néhány napra rá, január 29-én ülést tartott a külügyi bizottság. Mint Zsilinszky naplójából kiderül: Lukács Béla a kormánypárt részéről felkérte, hogy amennyiben felszóal, ne tegye szóvá a délvidéki eseményeket. Hivatkozva a Bárdossynál történt interveniálás hatástalanságára, Bajcsy-Zsilinszky nem tett eleget a cinkos hallgatás kívánalmának, felszóalt és az imrédysta, valamint nyilas képviselők üvöltése közepette elmondta a szablyai és újvidéki pogrom szörnyű eseményeit. Bárdossy rögtön válaszolt: „idegesen, gorombán és rabulista érveléssel”, olyan kijelentésre is ragadtatva magát, hogy aki a magyar honvédséget „rágalmazza”, nem érdemli meg, hogy magyar képviselő legyen. Zsilinszky személyes megtámadtatás címen szót kért és teljes joggal hangoztatta: „. . . éppen én védem a magyar honvédség becsületét, amikor a bűnösök megbüntetését, teljes megtorlást és jóvátételt követelek.”³²

Miután Bajcsy-Zsilinszky látta, hogy Bárdossyhoz hiába fordult, elhatározta, hogy memorandumban tájékoztatja a kormányzót az eseményekről és azonnali intézkedést kér. Ezt a készülő emlékiratot jelentette be 1942. január 30-án, Horthy Istvánhoz intézett levelében,³³ amelyben rávilágított az ügy nemzetközi jelentőségére és esetleges jövőbeni kihatásaira, idézve Rooseveltt amerikai elnöknek a náci kegyetlenkedések miatt a lengyel nemzethez intézett kiáltványa következő szavait: „Tartsák emlékezetükben a szörnyűségeket, amiket ártatlan lengyel férfiakon, asszonyokon és gyermekeken elkövettek.”

Zsilinszky szerint a délvidéki események után csak két dolog történhet: „vagy Magyarország, Magyarország kormányzója és kormánya torolja meg ezeket a nemzetünket, nemzeti presztizsünket sárba tipró bűnöket, a magyar törvény erejével, vagy esetleg mások, esetleg sokszorosán, akár a vérbosszú

³² Bajcsy-Zsilinszky Napló-ja és 1943. dec. 5-i levele Kállay Miklóshoz, amelyben leírja a fenti esetet, amiért őt később kizárták a külügyi bizottságból. Bajcsy-Zsilinszky Fond, 28/91, OSzK, Kézirattár.

³³ Bajcsy-Zsilinszky levelei Horthy Istvánhoz 1942. jan. 30-án, febr. 5-én, 10-én és 17-én. Másolatok. Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

szörnyű törvénye szerint, akár valaminő békét diktáló nemzetközi fórum zöld asztalánál, de akkor már nem az igazi bűnösökkel, hanem a mi szerencsétlen drága magyar nemzetünkkel szemben.”

Február 4-én fejezi be nagy gonddal összeállított, mintegy 25 oldalas emlékiratát, és másnap, 5-én juttatta el a kormányzóhoz. A memorandumban szerb és magyar barátaitól és hivatalos személyektől nyert értesülések és eredeti dokumentumok felhasználásával feltárta az újvidéki pogrom szörnyű részleteit, kérve kormányzói biztos sürgős kiküldését és a bűnösök felelősségrevonását. Nem hallgatta el azt sem, hogy Bárdossyt idejében figyelmeztette a készülődő gazzetre. Ezért joggal írhatta le ezeket a vádoló sorokat: „Megállapítom a miniszterelnök úr súlyos politikai felelősségét ebben a kérdésben: nem mondhatja, hogy senki sem figyelmeztette volt idejében.”

Emlékirata befejező részében a reálpolitikai előrelátás és az ország sorsáért aggódo politikus felelősségérzete diktálja azt a megállapítását, hogy a szövetséges hatalmak győzelmét, „legalább a lehetőségét, gondolkodó magyar államférfiú nem vonhatja kétségbe — magam bizonyosra veszem. . .” — írja. Ebből a szempontból vizsgálva a délvidéki pogromok ügyét, joggal teszi fel a kérdést: „vajon gondol-e a magyar kormány arra, mi lenne a sorsuk a szegény ártatlan délvidéki magyaroknak, ha netán mégis a nyugati hatalmak és Szovjetország győznének az új világháborúban, ha csak az utolsó pillanatban nem történik a felelőtlen megszárlások, valójában a hivatalos pogromok sorozatának leállítása, s nyomában nem következnek el sürgősen a bűnösök megbüntetése, a jogrend helyreállítása, és a jóvátétel?”³⁴

De Bajcsy-Zsilinszky nem elégszik meg a kormányzóhoz eljuttatott memorandummal. Február 11-én Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek is megküldi annak másolatát, és kísérőlevelében ismételt hangsúlyozza Bárdossy felelősségét, valamint a katonai kamarilla által teremtett helyzet súlyosságát; „. . . megdöbbentő és kétségbeejtő gyöngeség és tehetetlenség bizonyossága az, ha Magyarország miniszterelnöke szavának alantas katonai közegekkel szemben csak akkora súlya és érvénye van. Ez már . . . a legundorítóbb polgárháború.”

Leveléhez és a memorandumhoz egyébként még a következő — dr. Hadzsi Koszta újvidéki szerb ügyvéd barátjától származó és akkor érkezett — mellékleteket csatolta:

- a) Sztapári kilengések,
- b) Izbradics Mirivoj turjai főjegyző ügye,
- c) Óbecsei dolgok,
- d) Temerini atrocitások.

Végül Keresztes-Fischertől is az ügyek kivizsgálását kéri.³⁵

Zsilinszky a miniszterelnökhöz és más felelős személyiségekhez küldött emlékirataiban, leveleiben és velük folytatott tárgyalásai során nem szünt meg figyelmeztetni a „polgárháború”, a fasiszta puccs veszélyére. De Horthytól Szombathelyig csak megmosolyogták, aggodalmait rémlátásnak minősítették. Rendíthetetlennek és szilárdnak érezték magukat a hatalom birtokában. Az 1944.

³⁴ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Emlékirat Magyarország Főméltóságú Kormányzójához. 1942. II. 4. Másolat, özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában. A memorandumot kivonatolva ismerteti Karsai Elek: A budai vártól a gyeplőig, 116—119. l.*

³⁵ *Bajcsy-Zsilinszky levele Keresztes-Fischer Ferenchez 1942. febr. 11-én. Másolat. Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.*

március 19-i és október 15-i események azonban Bajcsy-Zsilinszky aggodalmait igazolták.

Amikor Zsilinszky a kormányzónak eljuttatta emlékiratot, olyan illúziói voltak, hogy ha Bárdossy bűnös közömbösséget is tanúsított a délvidéki ügyekben, Horthy majd intézkedik. Bárdossy ugyan közben megbukott, és félreállításában a külpolitikai tényezők mellett — minden kétséget kizáróan — a bácskai véres eseménysorozat is szerepet játszott, de a kivizsgálás és a felelősségrevonás egyre késett. Érthető Zsilinszky türelmetlensége — akit a panaszlevelek, jelentések, dokumentumok tömegével árasztanak el ezekben a hetekben.³⁶ Ezért a miniszterelnöki székben Bárdossyt 1942. március 10-én felváltó Kállay Miklóshoz új emlékiratot szerkeszt március 23-án.

A 17 oldalas emlékirat bevezetőjében hivatkozik arra, hogy a képviselőház külügyi bizottságának legutóbbi, január 29-i ülésén az akkori miniszterelnök és külügyminiszter, Bárdossy László, elismerte: „az ún. sajkáskertületben — a zsabylai és titeli járásban — valamint Újvidéken ez év januárjában „razziák” címén és során súlyos szabálytalanságok történtek, s hogy azoknak kivizsgálását elrendelte”. A továbbiakban Zsilinszky közli, hogy Bárdossy ezeket a kijelentéseket „még határozottabb formában” megismételte a felsőház külügyi bizottsága előtt, Bethlen István felszólítására. De hasonlóképpen nyilatkozott Bárdossy Tildy Zoltán, a Kisgazdapárt ügyvezető alelnöke előtt is, mondván: „a legszigorúbb vizsgálat folyik s a bűnösök elnyerik büntetésüket”.

Mindezek után Zsilinszky megállapítja, hogy immár két hónap telt el a Délvidéken lejátszódott „igen szomorú és valljuk be, nagyon szégyenletes... rendkívüli külpolitikai és belpolitikai veszedelmeket rejtegető” események óta és lényegében semmi sem történt. Mint az emlékirat hangsúlyozza: „a politikai és büntetőjogi felelősség fölvetése, megállapítása és következtetéseinek levonása... a megtorlás és a jóvátétel felé: nem halad előre.”

Az emlékirat ezután „A délvidéki tényállás” címen közli a január 4-től 19-ig a zsabylai és titeli járásban, a január 21-től 23-ig Újvidéken lejátszódott súlyos terrorselekmények adatait.³⁷ Majd megállapítja, hogy „tovább folyik a szerencsétlen szerb és zsidó lakosság körében százak és százak minden jogos ok nélkül való összefogdosása, internálótáborba szállítása. A katonai vándor rögtönítélő bíróságok tovább működnek a maguk eddigi hírhedt módján. A csendőrség láthatólag kicsúszott a Délvidéken a belügyminiszter úr kezéből. A csendőrnymozók és a katonai defenzivosztály emberei tovább garázdálkodnak...”

Méltán felháborítja Zsilinszkyt az is, hogy — mint írja — március 15-ét Újvidéken úgy ünnepelték, hogy „megjelentek a vétkes főispán oldalán az újvidéki szomorú események főhősei, Zeidner altábornagy és Grassy ezredes...”

Végül az emlékirat követeli a jogrend teljes helyreállítását, „az igazságos, de kérelmetlen megtorlást” a délvidéki bűnök elkövetőivel szemben — a nemzetiségi megbékélés érdekében.³⁸

³⁶ A Nemzeti Múzeum vaskos „délvidéki ügyek” feliratú dossziéjában és az OSzK kéziratrában őrzött Bajcsy-Zsilinszky hagyatékban a pogromokkal kapcsolatban nagyszámú levelet, eredeti dokumentumot, memorandum-másolatot, feljegyzést stb. találunk. Így pl. a 23—24—25/28. fondban.

³⁷ A bizalmasan kezelt hivatalos adatokat az áldozatok számáról és az anyagi károkról — levéltári források alapján — *Buzási János* közli Az újvidéki „razzia” c. munkájában 80. és 85. l. Eszerint az összes áldozatok száma 3340 fő, az anyagi kár, 5 676 450 pengő.

³⁸ Bajcsy-Zsilinszky emlékirata 1942. márc. 23-án Kállay Miklós miniszterelnökhöz. Bajcsy-Zsilinszky Fond 23/28, OSzK, Kéziratár.

Március 24-i keltezésű kísérőlevelében Zsilinszky annak a reményének ad kifejezést, hogy Kállay több megértésben fogja részesíteni emlékiratát, mint Bárdossy.³⁹

Zsilinszkyt a délvidéki ügyben kifejtett tevékenységében pártja, a Független Kisgazdapárt is támogatta, amit jóleső érzéssel állapított meg naplófeljegyzésében is.⁴⁰ Mivel szerette volna, ha a Kisgazdapárt állást foglal a jugoszláv kérdésben, így született meg javaslata: „A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt magyar—délsláv kibontakozási terve”. A hagyatékban ránk maradt egy gépelt oldalas tervezet minden valószínűség szerint a februári—márciusi időszakban készülhetett és 7 pontból áll. A szövegezésen felismerhető Bajcsy-Zsilinszky kezényoma, a magyar—délsláv megbékélésről több ízben hangoztatott állásfoglalása.

A tervezet a megbékélést az alábbi alapokon képzelte el: a magyar—délsláv örökbarátsági egyezmény, megtorlás a délvidéki bűnökért, a Bánát délsláv megszállása a béletárgyalásokig és végül szabad népi önkormányzat elkészítése a Délvidékre és Bánátra vonatkozólag.⁴¹ Bár a tervezet további sorsáról nem tudunk, mégis figyelmet érdemel Zsilinszkynek az a törekvése, hogy a sokszor szinte magánosan vívott harca közepette a legnagyobb ellenzéki párttal kívánta el fogadtatni a magyar—jugoszláv megbékélés programját.

A Zsilinszky által oly szívósan és lankadatlan energiával követelt vizsgálat azonban tovább késett. Azt ugyanis nem lehet „vizsgálat”-nak nevezni, amit az egyik főhóhér: Feketehalmy-Czeydner nyomban az események után, 1942 februárjában elrendelt.

Erre a „vizsgálatra” jellemző, hogy kik kaptak megbízást ennek lefolytatására. Zsilinszkyhez az újvidéki pogrom utáni hetekben érkezett számos informatív anyaga között szerepel egy február 12-ről származó tájékoztató,⁴² amelyben barátja, Nagybaconi Nagy Vilmos altábornagy, későbbi honvédelmi miniszter — előző napi megbeszélésükkel kapcsolatban — közli vele, hogy a vezérkar főnöke részéről a délvidéki ügyben a központban a nyomozást a hírhedt Hajnácskőy (azelőtt Halbig) László csendőralezredes irányította, a helyszínen pedig Fóthy (azelőtt Fetter) Ferenc csendőrnagy vezette. Külön levélben ad jellemzést dr. Bán (azelőtt Frieber) Mihály vezérkari alezredesről. Nevezett az új véderőtörvény szerkesztője, a hadiakadémia tanára, Szálasival együtt teljesített szolgálatot és teljesen náci barát, akiről megjegyzi, hogy az „ilyen mentalitású tiszteknek köszönhető a délvidéki rémeset”.

Ha a Feketehalmy-Czeydnerekre gondolunk, akkor sok igazság van abban a Zsilinszky által hangoztatott megállapításban, hogy a német származású tiszték képezték a belső, nyilas ellenforradalmi puccs és a náci politika legfőbb segédcapatát. De ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a délvidéki pogromért felelősök soraiban nem kevés magyar származású tiszt is osztozott a Czeydnerekkel a felelősségben.

³⁹ Bajcsy-Zsilinszky levele 1942. már. 24-én Kállay Miklóshoz, Bajcsy-Zsilinszky Fond, 28/91, OSzK, Kézirattár.

⁴⁰ „Napló”-ja febr. 11-i bejegyzésében olvashatjuk: „Pártértekezlet. Tildy meleg szavakkal méltatta munkámat a délvidéki ügyben. Igen jól esett, a párt ezúttal — talán először — egyhangúlag helyeselte, amit csináltam.”

⁴¹ A Független Kisgazdapárt magyar—délsláv kibontakozási terve a Bajcsy-Zsilinszky hagyatékban: 28/23, OSzK, Kézirattár.

⁴² Bajcsy-Zsilinszky hagyaték. „Vilmos levelei.” Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy az áldozatok összeírására csak két hónappal az események után, 1942 áprilisában került sor. Ekkor derült ki, hogy a történeteket nem lehet eltussolni, ahogy Czeydner szeretne volna, hanem az előbbinél komolyabb vizsgálatot kell indítani. Akkor aztán egyszerre nagyon sürgössé vált a dolog, hiszen a hazai és külföldi demokratikus közvélemény megnyugtatóására kellett valamit mondani.

Babós József hadbíró ezredes vezetésével 1942 áprilisában újabb bizottságot küldtek ki Újvidékre. Babós a felszabadulás után Feketehalmy-Czeydner és társai ellen a délvidéki vérengzések ügyében indított népbírói eljárás során tett tanúvallomásaiban elmondta, hogy a délvidéki eseményekre Bajcsy-Zsilinszky Endre hívta fel a figyelmét és közölte vele a szörnyű pogrom lefolyásának körülményeit. A bizottsági vizsgálat alkalmával ismételt kapcsolatban volt Zsilinszkyvel, akitől hasznos értesítéseket és adatokat szerzett az ügyre vonatkozólag.⁴³ A bizottság három hónapos munkája kiderítette, hogy nem felelőtlen túlkapások, hanem előre kitervelt tömeges gyilkosságok történtek a razzia alkalmával, ezért Babós a razzia parancsnokai ellen ügyészi nyomozó eljárást kért. A vezérkari főnök 1942. július 10-én Ü.339/42. szám alatt ezt az ügyészi nyomozó eljárást el is rendelte.⁴⁴

Mindez még a közvélemény nyomására hozott látszatintézkedések közé tartozik. Popovics L. Milán magyarofil szerb képviselő július 15-i parlamenti interpellációja is ezt a célt szolgálta. Bár Popovics kendőzetlenül elmondta az újvidéki rémtetteket, Kállay miniszterelnök gondosan megszerkesztett válaszában igyekezett a vérengzésért felelős honvéd- és csendőrtiszteket mentegezni és nagy nyomaték-kal hangsúlyozta, hogy az „átfésülési razziá”-ra a közbiztonság helyreállítása érdekében volt szükség.⁴⁵

Bajcsy-Zsilinszky azonban hiába reménykedett abban, hogy végre sor kerül a bűnösök felelősségre vonására, mert — mint kiderült — Feketehalmy-Czeydnerék hatalmas pártfogókra leltek. Ugyanis Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök közbenjárására a bűnvádi eljárást a kormányzó 1942. augusztus 13-án kelt legfelsőbb elhatározásával megszüntette. Mindössze az történt, hogy Feketehalmy-Czeydner altábornagyot, az újvidéki razzia végrehajtására kirendelt karhatalmi egységek irányítóját és Deák László ezredest, a razziát végrehajtó csapatok parancsnokát nyugdíjba küldték.⁴⁶

A bűnvádi eljárás megszüntetése rendkívül felháborította Zsilinszkyt. A honvédelmi miniszterhez 1942. szeptember 30-án a Schönherz-ügyben írt levelében elítéli a katonai bíraskodás egyoldalúságát, különösen a Schönherz elleni ítéletet és megállapítja: „amikor kommunistákat halálra és 15 évi fegyházra ítélnék, ugyanakkor a nyilas összesküvők és hazaárulók közül soha senkit nem ítélték halálra. De olyan tömeggyilkos, mint a délvidéki pogromokért felelős Feketehalmy-Czeydner is pertörést kapott.”⁴⁷

Czeydnerék magas pártfogójának, Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöknek a felelősségéről ír Zsilinszky Kállay miniszterelnökhöz intézett 1942. szeptember 29-i levelében. Megállapítja róla: „... történelmi mértékkel mérve azért, ami

⁴³ Buzási J.: i. m. 45—46. l.

⁴⁴ Uo. 92. l.

⁴⁵ Popovics L. Milán interpellációja és Kállay Miklós válasza 1942. júl. 15-én: Képviselőházi Napló, 1939—1944, XIV. köt. 524—528. l. Ismerteti Karsai E.: i. m. 162—165. l.

⁴⁶ Buzási J.: i. m. 92—93. l.

⁴⁷ Bajcsy-Zsilinszky levele 1942. szept. 30-án a honvédelmi miniszterhez. B. Zs. Fond 28/28. OSzK. Kézirattár.

Zsablyán és Újvidéken egyenesen a magyar becsületet érintő gyalázatosság történt, igenis súlyosan felelős. Szombathelyi vezérczredes úr hosszú hónapokon keresztül, mikor már Bethlen István gróffal, Prónay György báróval tényeket tártunk a legfelsőbb politikai és alkotmányos tényezők elé, még mindig fedezte, osztozva természetesen az akkori miniszterelnökkel (Bárdossy László) és honvédelmi miniszterrel (Bartha Károly) a felelősségben, ezeket a délvidéki szörnyű dolgokat.⁴⁸

Ilyen előzmények után érkezett el 1942 december másodika, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre a magyar parlamentarizmus történetének talán legnagyobb vihart kiváltó interpellációját intézte a miniszterelnökhöz, a belügy- és honvédelmi miniszterhez a délvidéki ügyben.⁴⁹ Csupán néhány mondatot tudott elmondani interpellációjából, mert a szélsőjobboldali, elsősorban Imrédy-párti, valamint nyilas képviselők — elnöki segédlettel — szinte belefojtották a szót. Megrágalmazták azzal, hogy Anglia és az USA kegyeit óhajtja eluyerni, felemlegették az Áchim-ügyet (meghamisítva a tényeket, fivére, Gábor helyett őt vádolva a békéscsabai parasztvezér lelővésével), hazaárulónak nevezték, sőt Prokopenz József kormánypárti képviselő azon sajnálkozott, hogy Bajcsy-Zsilinszkyt nem gyilkolták meg Újvidéken. . .

Viharos körülmények között elmondott interpellációját a képviselőházi ülésterem újságírói karzatán visszafojtott lélegzettel és teljes együttérzéssel hallgatták a baloldali újságírók: Kállai Gyula és Gosztonyi Lajos (Népszava), Parragi György (Magyar Nemzet), Kóródy Béla (Friss Újság), Barcs Sándor (Újság) stb. Közülük az alábbiakban Barcs Sándor visszaemlékezését közöljük, hogy a küzdőtárs és a tanú hitelességével érzékeltessük az interpelláció drámai lefolyását⁵⁰:

„Felszólalása a magyar parlament történetének kétségkívül egyik legdrámaibb mozzanata volt, s egyben jellemző Bandi bácsi egész emberi kiállására: egyedül, egy egész országgyűlés ellen!⁵¹ Dobogó szívvel figyeltük, mint veszik gyűrűbe a nyilas üvöltő dervisek, mint hadonásznak öklükkel arca előtt, mint kísérlik meg, hogy belefojtsák a szót s mint *segíti* ezt a csúnya manővert az elnök, Krúdy Ferenc is.

Bandi bácsi megbeszélte a gyorsírókkal, hogy azok minden lehetőt leírnak. A gyorsírók vele voltak. Majercsik Sándor gyorsíró meséli, hogy életének legnehezebb feladatát teljesítette: az óriási hangzavarból ki kellett szűrnie Bajcsy-Zsilinszky szavait, mert az interpellációnak a jövő érdekében benne kellett lennie az országgyűlési naplóban! A nyilas képviselők éppen ezt akarták megakadályozni.

Utólag, ha végigolvassuk a jegyzőkönyvet, csodálkozva állapítjuk meg, hogy Bandi bácsi alig mondott el öt mondatot, mégis öt hasáb terjedelmű az interpelláció — a rengeteg közbeszólás miatt!

Aminek azonban benne kellett lennie a jegyzőkönyvben, azt Bandi bácsi el is mondta. Azzal kezdte, hogy a szegyetlenes tömeggyilkosságnak 4500 ember esett áldozatul, köztük 199 gyermek és 280 öregember és öregasszony. Itt tört ki először a vihar. Rajniss Ferenc imrédysta képviselő ordítózni kezdett, hogy magyar csendőrök lőttek agyon (ami egyébként nem felelt meg a valóságnak),

⁴⁸ Bajcsy-Zsilinszky levele 1942. nov. 29-én Kállay Miklóshoz. B. Zs. Fond 28/91.

⁴⁹ Képviselőházi Napló 1939—1944. XVI. köt. 490—492. I. Közli *Karsai Elek*: i. m. 214—220. l.

⁵⁰ *Barcs Sándor*: A dráma sodrában. 11 gépelt oldalas visszaemlékezés Bajcsy-Zsilinszky-ről a Nemzeti Múzeum visszaemlékezés-gyűjteményében. B. Zs. /12. sz.

⁵¹ Természetesen Barcs Sándor nem sorolja ezek közé a baloldali ellenzék képviselőit.

inkább arról beszéljen a szónok. Krúdy elnök arra figyelmeztette Bajcsy-Zsilinszkyt: „most háború idején gondosan figyelje a használt kifejezések értékét”. Piukovich József erre ordítani kezdett: „Ez nem is ide szól, ez máshova szól!”

Olyan zaj támadt, hogy az elnök megnyomta a pokolian erős hangú viharcsengőt. Amikor a csengő elhallgat, Bandi bácsi felnéz az elnöki emelvényre: „Védelmet kérek az elnök úrtól!” — mondja. Majd megkísérli kifejtetni, hogy a tragikus ügyben tulajdonképpen kétféle igény vetődött fel: a bűnösök megbüntetése és az özvegyek, árvák kártalanítása.

Rajniss itt üvöltöni kezd, hogy „Ezt ne hallgassuk!” Többen átveszik a jelszót és egyesek talpra is ugranak és megindulnak kifelé, amikor Jaross Andor ellentétes parancsot ad: „Itt maradni! Tessék ittmaradni!” Rajniss is észhez tér (most nem az a cél, hogy kivonuljanak, hanem, hogy ne hangozzék el az interpelláció). Csodálatos következetességgel gúnyolni kezdi a tétova ácsorgókat. „Könnyű kimenni” — ordítja.

Paczolay György nyilas képviselő (civilben református pap) magából ki kelve toporzékol Bandi bácsi közelében. „Ez hazaárulás! Aljasság!” — kiabálja. Jaross követeli, hogy vonják meg Zsilinszkytól a szót. Habár sok követelnivaló ezen nincs. Ha ugyanis egy szót szól, elnyeli a pokoli zaj. Annyit hallok csak, hogy árvákról, özvegyekről és törvénytelen razziákról beszél. Krúdy elnök erre — őt utasítja rendre.

Bandi bácsi, aki lobbánékony természete miatt eddig emberfeletti erőfeszítéssel uralkodott magán és egyetlen egyszer sem engedte szabadjára indulatait — csak állt, szálfa egyenesen és falfehéren — most odakiabál a csöcseléknek: „Fognak még maguk másképp is beszélni!” Rajniss veri a padot: „Vegye tudomásul, hogy mi meghalunk az eszméinkért!” A pokoli zaj folytatódik. Ismét vonítani kezd a viharcsengő. Mire elhallgat, kórusban kiabálják: „Lejárt a beszédidő, lejárt a beszédidő!” Krúdy megrázza a csengőt. Bandi bácsi, mielőtt leülne, még megjegyzi:

— Én a magyar lelkiismeretet szólaltattam meg!

— Figyelmeztetem a képviselő urat, beszédidője lejárt, ne szóljon közbe, mert rendreutasítom!

A „pártatlan” elnök ezzel a ténykedésére feltette a koronát. Mindegy. Bandi bácsi elérte, amit akart: a lényeg bekerült az országgyűlési naplóba. Lement a gyorsírókhoz, megköszönte munkájukat, aztán kiírta a sértegetők nevét. Néhány nap múlva a két párbajsegéd, Tombor Jenő és Posztoczy Pál már megindult, hogy sorra provokálja a sértegetőket. Paczolay úr visszautasította a kihívást. Ő pap, ő nem párbajozik. De sértegetnie szabad. . .”

A parlamenti eseményekkel kapcsolatban Zsilinszky néhány nap múlva, december 6-án levélben fordul Kállayhoz⁵² és bejelenti: arra az elhatározásra jutott, hogy interpellációjának azt a részét, amelynek elmondásában részben Krúdy Ferenc képviselőházi alelnök gyöngesége, főleg pedig „a méltatlan és durva közbeszólások nyilvánvalóan inrédysta részről megrendezett özöne” megakadályozta, nem mondja el. Félreértések kedvéért hangsúlyozza: nem az ismét várható méltatlan és durva közbeszólások miatti inzultusoktól félve áll el beszéde folytatásától, hanem úgy véli, hogy az ország érdekében helyesebb volna, ha a kormány a délvidéki ügygel kapcsolatban spontán intézkednék. Még csak a következőket jegyzi meg a december 2-i eseményekről: „szomorú csak az volt,

⁵² Bajcsy-Zsilinszky levele 1942. dec. 6-án Kállay Miklóshoz. B. Zs. Fond, 28/91, OSzK, Kézirattár.

hogy az egész tumultuózus jelenetről az a hamis látszat alakult ki, mintha én az egész magyar parlamentben egyedül ítélném el az elkövetett súlyos atrocitásokat, asszonyok, gyermekek és védtelen öregek legyilkolását és egész utcatorok kirablását”.

Levelének befejező részében követeli a jogrend helyreállítását, a jóvátétel szükségességét és a bűnösök felelősségrevonását. December 2-i interpellációjának folytatása is — melynek elmondásában megakadályozták — czekekkel a kérdésekkel foglalkozik, ezért leveléhez mellékelve, megküldi azt a miniszterelnöknek.

Az év végén, december 25-én, karácsony napján, Zsilinszky még egy akciót indít a délvidéki ügyben: mintegy negyedszáz törvényhozó aláírásával ellátott 7 oldalas emlékiratot kíván eljuttatni a kormányzóhoz. A tervezett memorandum két részből áll: I. A bácskai tűzfészek eloltása, II. A zsidókérdés.

A Tildy Zoltánnal együtt megfogalmazott emlékiratnak⁵³ a délvidéki ügyekkel foglalkozó része a bűnösök megbüntetésén túl a jóvátételben és a jogrend helyreállításában jelöli meg a legfontosabb teendőket. Az antifasiszta parlamenti ellenzék gyengeségére és politikai rövidlátására jellemző, hogy számosan közülük különböző címen megtagadták a memorandum aláírását. Zsilinszkyt rendkívül lesújtotta ezeknek a törvényhozóknak a viselkedése. Ez derül ki abból a levélből, amelyet 1943. január 12-én egyik képviselőtársához intéz és hivatkozik a memorandum ügyében tartott aznapi összejövetelre, amelyre „félíg betegem, de egészen kimerülve” érkezett, mert — mint írja — hetek óta „nagy zaklatottságban” él.⁵⁴ Nemcsak a délvidéki ügyben, hanem a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben alkalmazott embertelen bánásmód miatt is — mint írja — „barátok és ismeretlenek kérésekkel árasztanak el, melyeket nem tudok elhárítani”. De kimerültségét fokozta az a vita, amely a január 12-i összejövetelen lezajlott. Erről írja egyik képviselőtársának a következőket:

„Megvallom, engem halálosan elkedvetlenített ez az eszmecsere. Nem azért, hogy egy 25 magyar törvényhozó által aláírt emlékirat oly gyorsan és egyértelműleg tagadtatott meg az aláírók részéről, megengedem, azzal a nagyon tiszteletreméltó, mindenképpen korrekt hozzáadással, hogy csináljunk egy jobbat s azt az illetők újból aláírják. Hanem főleg azért, mert . . . egyenesen kétségbeejtőnek tartom, hogy mikor benne vagyunk a részleges, lappangó, de már szinte nem is lappangó polgárháborúban, azon finomkodjunk, vajon nem ártunk-e országunk presztízisének azzal, hogy elismerjük azt az itt-ott jelentkező közigazgatási korrupciót, egy bizalmas emlékiratban. . . Meg hogy nem mehetünk túl a konkrétumok fölhánytorgatásában azon a kereten, melyet a Popovics Milán nyári interpellációjára adott miniszterelnöki válasz nyújt a délvidéki dolgokban.”

A levélből kiderül: főleg Rassay Károllyal vitázott, aki azt az álláspontot vallotta, hogy az akkori viszonyok között „az ellenzéknek kényes kérdésekben lehetőleg hallgatnia kell. . .”

Hóry András, volt varsói magyar követ, Zsilinszky kolozsvári diáktársa és testi-lélki jóbarátja írja visszaemlékezéseiben⁵⁵ a memorandumról, hogy

⁵³ Emlékirat Magyarország Főméltóságú Kormányzójához 1942. dec. 25. Másolat. Özv. Bajcsy Zsilinszky Endréné tulajdonában. Az emlékirat egyik aláírója, Csorba János dr. országgyűlési képviselő, Budapest felszabadulás utáni polgármestere szíves közlése szerint az emlékiratot Zsilinszky Tildyvel együtt fogalmazta, és azt megvitatták a Kisgazdapártban.

⁵⁴ Bajcsy-Zsilinszky levele 1943. jan. 12-én egyik barátjához. Másolat, címzés nélkül. Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

⁵⁵ Hóry András visszaemlékezései Bajcsy-Zsilinszky Endréről, 1945. Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában. 19. l.

annak vázlatát felolvasta előtte és figyelembe vette az ő külpolitikai vonatkozású módosító javaslatait. De az aláírási huzavona során keserű gúnyjal jegyezte meg Hóry előtt:

„Az emberek most egyszerre nagyon szerények lettek. Mindenki másnak akarja átengedni az elsőséget memorandumom aláírásánál. Még Rassay Károly is azt válaszolta nekem, hogy akkor fogja aláírni, ha azon már a Zichy János neve is szerepel. . .”

Valószínűleg ennek a decemberben szerkesztett emlékiratnak a változata az a Horthynak címzett 9 oldalas újabb tervezet,⁵⁶ amely kifejti a magyar—dél-szláv megbékélés alábbi programját: a bűnösök felelősségrevonása, a jogrend teljes helyreállítása, a szerb lakosság nemzetiségi sérelmeinek az orvoslása és az áldozatok hozzátartozóinak erkölcsi és anyagi kártalanítása.

Arról nincs tudomásunk, hogy mi lett a sorsa az emlékirat második változatának, de a teljes kép kedvéért nem hagyhattuk ki a dokumentumok közül, amelyek Zsilinszkynek a magyar—jugoszláv megbékélés érdekében kifejtett szívós és lankadatlan küzdelmét bizonyítják.

*

A 2. magyar hadsereg katasztrófális voronyezsi veresége 1943 januárjában, a szovjet hadsereg világtörténeti jelentőségű sztálingrádi győzelme és a szövetségesek afrikai sikerei már előrevetették a fasiszta koalíció összeomlásának az árnyékát. Bajcsy-Zsilinszky figyelme is egyre inkább a nemzetközi események katonai és világpolitikai vonatkozásaira irányult. A Kállay-kormány kivárási politikájával szemben felismerte, hogy Magyarország számára elérkezett a cselekvés pillanata. Ezért a Kisgazdapárt nevében Tildy Zoltánnal együtt Kállay Miklósnak átadott nagyszabású emlékiratában⁵⁷ javasolja, hogy Magyarország lépjen ki a háromhatalmi szövetségből, valamint a háborúból és térjen vissza a Teleki-féle semlegességi politikához.

Az emlékirat belpolitikai vonatkozásai között jelentős helyet foglal el a délvidéki probléma. Zsilinszky itt már eljut odáig, hogy bírálja a Délvidék elfoglalásakor kibocsátott — Bárdossy által fogalmazott — kormányzói kiáltványt is, amely „feleslegesen sértő” volt a szerbek irányában. A nagy nemzetközi visszhangot kiváltó memorandumban elvi jelentőségű megállapítás, hogy „a magyar—dél-szláv örökbarátsági szerződés a magyar államnak formájában ünnepélyesebb, tartalmában fontosabb és állandóbb érvényű, *eshetőségektől függetlenebb*, a magyar történelemmel összhangzóbb kötelezettségvállalás, mint a háromhatalmi egyezményhez való *szériaszerű* csatlakozásunk.”

A továbbiakban az emlékirat keményen bírálja a Bárdossy-kormány katasztrófa-politikáját, amellyel Magyarországot beletaszította Németország oldalán a II. világháborúba: „Iszonyú és mondhatni egyedülálló Bárdossy László és mellette elsősorban Bartha honvédelmi miniszter politikai felelőssége a Jugoszlávia ellen indított háborútól az Amerikával való hadbalépésünk miniszterelnöki bejelentéséig. S még azon is túl, egész hadseregünk mintegy harmadrészének a Szovjetunió ellen való „bevetéséig” . . .”⁵⁸

⁵⁶ Az emlékirat tervezete a Bajcsy-Zsilinszky hagyatékban. B. Zs. Fond, 28/23. OSzK, Kézirattár.

⁵⁷ A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt emlékirata Magyarország külpolitikai és belpolitikai kibontakozásáról Kállay Miklós miniszterelnökhöz. Közli Pintér István, Századok, 1965. 1—2. sz. 172—198. l.

⁵⁸ A Kisgazdapárt emlékirata 182. l.

Majd rátér a memorandum a zsablyai és az újvidéki pogromokra, hangoztatva, hogy a Kisgazdapárt egyik képviselője (Bajcsy-Zsilinszkyról van szó) „idejében, a legélesebb és a legkövetelőbb formában emelte föl törvényhozói tiltakozó szavát egész pártunk, sőt minden jóérezésű magyar ember, a magyar milliók nevében is a szerb és zsidó honfitársaink ellen rendezett pogromok gyalázata ellen.”

Az emlékirat másik része, amely a „Kibontakozás” címet viseli, a „Kiegyezés szerbekkel, horvátokkal” c. fejezetben a már ismert módon, Zsilinszky korábbi memorandumainak és javaslatainak szellemében foglalkozik a magyar—dél-szláv megbékélés kérdésével.

Bár a szövetséges hatalmak sorozatos győzelmei, a fasizmus olaszországi összeomlása, a frontok közeledése az ország határaihoz, a német megszállás fenyegető réme és a belpolitikai veszedelmek (a fasiszta puccs veszélye) teljesen igazolták a kisgazdapárti memorandum helyzetelemzésének helyességét, Horthy és Kállay tovább folytatta kivárási politikáját.

Mivel a katonák közül különösen Szombathelyinek volt kulshelyzete és nagy hatalmat összpontosított a kezében, Bajcsy-Zsilinszky felkereste őt abból a célból, hogy megkísérelje helyes irányba befolyásolni a vezérkari főnöknek Magyarország katonapolitikai helyzetéről vallott nézeteit. Zsilinszky nem volt jó véleménnyel Szombathelyi-Knauzról, nem egyszer elmarasztalta őt a délvidéki vérengzés ügyében tanúsított elnéző magatartásáért, és szembe került vele a Schönherz-perben is. Ennek ellenére, az ország létfontosságú érdekeire való tekintettel, rászánta magát erre a beszélgetésre.

Bajcsy-Zsilinszky naplófeljegyzései tájékoztatnak bennünket a köztük két ízben: augusztus 16-án és 26-án lezajlott vitáról,⁵⁹ ami csak arra volt alkalmas, hogy Zsilinszkyt meggyőzze a kettőjük között minden lényeges kérdésben fennálló áthidalhatatlan ellentétéről. A párbeszéd témaköre túlnyomórészt a háború várható kimenetelére, a német—magyar viszonyra és Magyarország katonapolitikai helyzetére szorítkozott. A beszélgetés végén ellenben Zsilinszky szóba hozta, hogy amikor a napokban, augusztus 25-én kihallgatáson jelent meg a kormányzónál, újból megemlítette a zsablyai és újvidéki bűnösök megbüntetésének ügyét, a kormányzó azt válaszolta neki, hogy ebben a kérdésben döntés történt.

„Szombathelyi arca — olvashatjuk a naplófeljegyzésben — e pillanatban bizonyos tanácsoláságot látszott elárulni. Ránézett Babosra⁶⁰ s aztán a következőket mondotta:

— Erről én nem tudok. De nem tartom nagyon szerencsés dolognak, mert ez csak föl fogja bátorítani a szerbeket s azt a hitet fogja bennük kelteni, hogy mi meg vagyunk ijedve. . .

Megvallom, elképedtem erre az érvelésre:

— Szerintem nagyon is sürgős és rendkívül fontos ez a megtorlás, mert magyar tábornokok és magyar katonák nem arra valók, hogy öregasszonyokat és gyermekeket gyilkoljanak tömegszámra, a tömeggyilkos Zeidner bűnhődjék. . .”

Bár megbeszélése Szombathelyivel nem járt eredménnyel, Zsilinszky más módszerhez folyamodott: közös ismerőseit kérte fel arra, hogy legalább a délvidéki ügyben próbálják Szombathelyit más belátásra bírni. Így került sor —

⁵⁹ Bajcsy-Zsilinszky: Naplófeljegyzések, 1943. aug. 29—30. B. Zs. hagyaték, OSzK, Kéziratár.

⁶⁰ Dr. Babós József hadbíró ezredes, Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök beosztottja.

Zsilinszky kívánságára — nem sokkal a Zsilinszky—Szombathelyi párbeszéd után arra, hogy közös ismerősük, Zsilinszky egyik barátja, Somogyi Béla közjegyző a lakására vacsorára hívta meg Szombathelyi Ferencet és a Vezérkari Főnökség 2. osztályának vezetőjét, Kádár Gyula ezredes, aki évekig közvetlen beosztottja volt Szombathelyinek. Erről a hármásban lefolyt beszélgetésről írja visszaemlékezéseiben Kádár Gyula:⁶¹

„Somogyi Béla meghívta vacsorára Szombathelyit és engem. Előre jelezte, hogy az újvidéki ügyben Bajcsy-Zsilinszky kívánsága szerint akarja befolyásolni, legyek a segítségére. Vacsora után rátért a dologra. Igen kínos jelenet következett. Szombathelyi heves szavakkal védelmébe vette az újvidéki parancsnokokat. Majdhogynem szóhoz sem jutottunk. Szerinte: a karhatalmat a polgári közigazgatás kérte,⁶² ő ennek tett eleget. A katona kezében fegyver van, az nem dib-dáb eszköz, nem »pofázásra« való, — hogy most oda csapott, a civilek begyulladtak,⁶³ jajognak, siránkoznak, semmi okot nem lát az eljárásra, akik raboltak, azok csendőrök voltak — ezek ellen hadbíróvási eljárás indult — másokhoz nem enged hozzányúlni. Próbáltunk az ártatlanul kivégzettekről beszélni. »Honnan tudjátok? Melyikötök volt ott? Mindenki befolyása alatt áll a hadsereg ellen indított propagandának, az események felnagyításának. Nem engedem, hogy kitűnő tiszteket meghurecoljanak.« Somogyi Béla megkérdte: »Hát olyan kitűnő tiszteket meghurecoljanak?« Szombathelyi az asztalra ütött: »igenis az, ezt én jobban el tudom bírálni, mint bárki más«. Semmit nem lehetett elérni.»

Ezekkel a Szombathelyi-állásfoglalásokkal nem érdektelen összevetni a vezérkari főnök későbbi, 1945 júniusában írt ún. „védőiratát”.⁶⁴ Bár az önigazolást szolgáló dokumentum nem kevés mentegetőzést tartalmaz, de ugyanakkor önéleplezése is annak az embernek, aki a II. világháború döntő éveiben Magyarország nagyhatalmú vezérkari főnöke volt. Az „Újvidéki ítéletek” c. fejezetből különösen az alábbi részletek tanulságosak:

„Az újvidéki, illetve bácskai véres eseményekben a magyarok nagy része, a jobboldal és a tisztikar majdnem teljesen nagy nemzeti hőstettet látott és talán lát még ma is (!?), vagy legalábbis mint erős kéz politikáját méltányolja. Ezen a helyzeten sajnos én változtatni nem tudtam. . . Én különben akkor még magam sem hittem volna, hogy az újvidéki események olyan rettenetesek voltak. Sokáig nem hittem azt . . .

Én mindenkivel szemben teljesen a felelős parancsnokoknak, nevezetesen Feketehalmy-Czeydner és Grassy tábornokok jelentésének hittem, akik az eseményeket a helyszínen vezették és akiket eddig derék szavahihető katonáknak ismertem. Ők úgy írásban, mint szóban folyton tagadták, hogy bárminő oktan vérontás történt volna. . .

Az újvidéki események után az idő múlásával mindinkább erősödött bennem a meggyőződés, hogy a katonaság részéről szabálytalanságok történtek és végül rá kellett jönni arra is, hogy a jelentések által nemcsak hogy félre-

⁶¹ Kádár Gyula visszaemlékezései a Nemzeti Múzeum gyűjteményében, V/14. sz. 425. l.

⁶² Ez valóban igaz, csak nem a pogrom céljaira.

⁶³ Célzás Deák Leó főispánra, aki tiltakozott a pogrom ellen.

⁶⁴ Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a magyar vezérkar volt főnökének védőirata, 1945. június. Másolat, melyet Nagybaconi Nagy Vilmos 1957. nov. 7-i záradéka hitelesít, amely szerint Szombathelyi „védőiratát” még az amerikaiak által történt 1945. jún. 26-i letartóztatása előtt írta és adott át egy példányt belőle Nagy Vilmosnak. — A Nemzeti Múzeum visszaemlékezésgyűjteményében, V/17. sz. 15. l.

vezettettem, hanem hogy alparancsnokaim részéről bűnös könnyelműség és mulasztás látszik fennforogni.

Rendőri jelentések, magánértesítések, ügyészeim újabb megállapítása alapján nem foroghatott fenn kétség az iránt, hogy itt egy szörnyű bűn történt. . .

Szörnyű csalódást jelentett ez a felismerés nekem az eddig érdemesnek vélt bajtársakban, tisztikarban. Ebből a meggyőződésből csak nehezen ábrándultam ki és nehezen engedtem. Midőn azonban ezen fájdalmas felismerésekkel telt út végére érkeztem, cselekedtem. Cselekedtem kíméletlenül és erőlesen. . . Ezért az ügyet a vezérkari főnöki bíróság elé utaltam. . .⁶⁵ Kétségtelen az, hogy Feketehalmy-Czeydner és Grassy tábornokokat nem tartóztattam le, aminek következtében ezek megszökhettek. . . Magyar tábornokok, bajtársak voltak, mint ilyeneket pláne nem akartam letartóztatni, már csak azért sem, mert mindketten örültek annak, hogy ügyük mielőbb bíróság elé kerül.” (!?)

Szombathelyinek a délvidéki ügyben tanúsított magatartására jellemző, hogy vakon bizott és hitt az újvidéki hóhérok hamis jelentéseiben és tájékoztatásaiban, de kétségbevonta Bajesy-Zsilinszkytól Bethlen Istvánig a parlamentben interpelláló politikusok bizonyítékait, a tömegével érkező vészjelzéseket, napirendre tért Deák Leó és más közigazgatási vezető jelentései felett. „Védőiratá”-ban — utóbb — már hiába írja, hogy „az újvidéki ügy német ügy volt” és próbálja a kormányra hárítani a felelősséget, amelynek utasításait végrehajtotta. Szombathelyinek pozíciójánál fogva kulshelyzete volt a délvidéki ügyben. De egyetlen egyszer sem vette magának a fáradságot, hogy leutazva Újvidékre, személyesen győződjék meg a valóságról.

Bajesy-Zsilinszky éleslátására jellemző, hogy kezdettől fogva — amikor még bizonyítékok sem álltak rendelkezésére — hangoztatta az illetékesekhez intézett számos emlékiratában és levelében, hogy német provokációról van szó a Délvidéken. Szombathelyi és a magyar kormánytényezők erre a hivatalos jelentések alapján is rádöbbenhettek volna. A már említett detektívjelentéseken kívül diplomáciai jelentések is rámutattak a németek méregkeverő szerepére. Bolla belgrádi főkonzul 1943. január 28-án írja Budapestre: „Rendkívül megrontotta a viszonyt a magyarok és szerbek között az újvidéki eset. . . Valóságos magyargyűlölet kapott lábra a szerbek között, mit a németek még iparkodtak szítani.”⁶⁶ Mivel a belgrádi főkonzul hivatalból sűrűn érintkezett a németekkel, nem lehet kétséges, hogy fenti tömör megállapításának konkrét alapja volt. Egy későbbi, 1943. július 23. jelentésében arra figyelmezteti az illetékeseket, hogy a Bánátban hiába tesznek ismételt kísérleteket a magyar—szerb barátság ápolására, mert „a németek minden közeledési kísérletet a két nép között megakadályoznak”.⁶⁷

Egyébként német diplomáciai személyiségek nem is titkolták, hogy nincs ínyükre a magyar—délsláv közeledés. Bede István, a bánáti magyar kisebbség sérelmeinek kivizsgálására kiküldött bizottság magyar tagja is ilyen tapasztalatokat szerzett Benzler belgrádi német követtel folytatott megbeszélései alkalmával. A követ rosszállólag említette, hogy a „Zsablya—Újvidék-i irányváltozás” (a pogrom „finom” német szakkifejezése) után a Bácskában egyre-másra

⁶⁵ A kormányzó 1943. okt. 11-én rendelte el a bűnvádi eljárás megindítását, dec. 14-én került sor a főtárgyalásra, amely egy hónappal tovább, 1944. jan. 17-ig tartott, amikor is kiderült, hogy a szabadlábban védekező vádlottak Ausztriába szöktek. *Buzási J.*: i. m. 96—97. l.

⁶⁶ OL. Miniszterelnökség. Nemzetiségi és kisebbségi osztály. 1943 —R— 17402. Idézi *Buzási J.*: i. m. 110 l.

⁶⁷ OL. Küm. res. pol. 1943 — 16 — 100. Idézi *Buzási J.*: i. m. 113. l.

nyíltak meg a különböző, addig betiltott szerb egyesületek.⁶⁸ A Bánátban azonban — jelentette ki a követ — „neki szava van és módja is arra, hogy szükség esetén közbelépjen. Ugyanis tudja, hogy a bánáti magyarok és szerbek között is közeledés tapasztalható. Ez a barátkozás helyenként már olyan méreteket ölt, hogy nyilvános demonstrációktól sem riadnak vissza.”⁶⁹ Az események — különösen a főbűnösök szökése — teljes bizonyossággal igazolták a náci szerepét a délvidéki ügyben. A szökésre is előre figyelmeztette Zsilinszky az illetékeseket. A végzetes 1944-es esztendő második napján levelet küldött Horthynak,⁷⁰ amelyben felháborodásának adott kifejezést, hogy bár 1943. augusztus 25-i kihallgatásán már szóvá tette: a délvidéki vérengzés tetteseit mindmáig le sem tartóztatták és egyre késik a bírósági ítélet. Felveti azt a jogos aggodalmát Horthynak, hogy a bűnösök „nem fognak-e megszökni az ítélet és az ítélet végrehajtása elől?” Zsilinszky aggodalmai nem bizonyultak alaptalannak, a négy főbűnös — Albrecht főherceg segítségével — Bécsbe szökött. Zsilinszky ezért Kállaynak írt január 18-i levelében⁷¹ nem áll meg Szombathelyi felelősségének a megállapításánál, hanem felveti Kállay személyes felelősségét is. A székelytelen szökésért nemcsak a vezérkari főnököt terheli felelősség — írja —, hanem „erkölesileg, politikailag felelősök vagytok érte, mert minden más kisebb dolgot félretéve kellett volna valósággal kieroszakolni, mint Magyarország miniszterelnökének, a vádlottak letartóztatását idejében, mint ahogy én idejében figyelmeztettelek a veszedelemre.”

Bajesy-Zsilinszky a német megszállás veszélyére is hiába hívta fel Horthy és Kállay figyelmét. Bekövetkezett 1944. március 19. székelyteljes napja, amikor Bajesy-Zsilinszky fegyverrel a kézben fogadta a lakására törő német fegyvereseket. És március 19-re jött október 15., a nyilas söpredék hatalomra-jutásának a napja. A sors különös kegyetlensége, hogy az a Feketehalmy-Czeydner altábornagy hagyta jóvá előbb Kiss János és társainak, majd Bajesy-Zsilinszky Endrének a kivégzését, aki a gyilkosok főnöke volt Újvidéken.

К. ВИГ

ЭНДРЕ БАЙЧИ-ЖИЛИНСКИ ЗА БЕНГЕРСКО-ЮГОСЛАВЯНСКУЮ ДРУЖБУ И СОТРУДНИЧЕСТВО

Резюме

Во внешнеполитической концепции Эндре Байчи-Жилински всегда играли большую роль проявления его симпатий к южным славянам и мысль о венгерско-югославском сотрудничестве. Особенно подробно развил он мысль о необходимости антинацистского сближения малых народов стран Центральной и Юговосточной Европы в своей историко-политической статье, вышедшей в печати в начале 1941 г. под названием «Наше место и наша судьба в Европе». По случаю его поездки в Белград в феврале 1940 г. он явился одним из подготовителей договора о «вечной дружбе» между Венгрией и Югославией, подписанного в конце того же года. Поэтому особенно возмутило его вероломное нападение войск гитлеровской Германии на Югославию — через венгерскую территорию. Но он

⁶⁸ Ez nyilvánvaló túlzás. Csak egy-két helyi, kisebb jelentőségű egyesületnek adták vissza működési engedélyt. Zsilinszky pl. hiába fáradozott a Matica és más kulturális intézmények tevékenységének újbóli engedélyeztetése érdekében.

⁶⁹ OL. Küm. fent idézett írat. Lásd *Buzási J.*: i. m.

⁷⁰ B. Zs. hagyaték, 28/86. OSzK Kézirattár.

⁷¹ Bajesy-Zsilinszky levele 1944. jan. 18-án Kállay Miklóshoz. Özv. Bajesy-Zsilinszky Endréné tulajdonában. Másolat.

напрасно протестовал после самоубийства премьерминистра графа П. Телеки у его премника, немецкого приверженца — Бардоши, против участия венгерских войск в деле порабощения Югославии, также как напрасно требовал он в своих парламентских выступлениях и меморандумах гуманизма и дружеского отношения для южнославянского населения областей, присоединенных к Венгрии.

Случилось как раз обратное — находившиеся в Бачке руководители венгерской военной камариллы в январе 1942 г. во многих местах и особенно в Новом Саду устроили кровавый погром в среде тамошнего южнославянского и еврейского населения. Вследствие этого позорного произвола погибло несколько тысяч человек. Байчи-Жилински в своей интерpellации в парламенте, в аудиенции у нового премьерминистра, М. Каллаи, а также у самого Хорти устно и письменно требовал привлечения к ответственности виновников и материальную и моральную репарацию для населения, задетого погромами. Однако, начальник генерального штаба, генерал-полковник. Ф. Сомбатхейи, поддерживал виновников и они с помощью немцев могли сбегать из страны.

Героическая борьба Э. Байчи-Жилински за венгерско-югославскую дружбу вытекала из всей его антифашистской деятельности, в ходе которой как выдающийся руководитель демократической оппозиции, совместно с социалдемократами и коммунистами непрестанно боролся против союза с Германией, за независимость страны и за выход Венгрии из войны.

K. VIGH

ENDRE BAJCSY-ZSILINSZKY ET LES «JOURS FROIDS»

Résumé

Dans la conception de politique étrangère d'Endre Bajcsy-Zsilinszky, sa sympathie pour les Yougoslaves et l'idée de la coopération hungaro-yougoslave a toujours joué un rôle prominent. C'était surtout dans son étude, intitulée „Notre place et destin en Europe” et parue au début de 1941 qu'il avait exposé en détail la nécessité du ralliement anti-nazi des petits peuples de l'Europe Centrale et du Sud-Est Européen. Lors de son voyage à Belgrade, au février 1940, il était un des préparateurs du traité hungaro—yougoslave «d'éternelle amitié», signé à la fin de cette année. C'est pourquoi il se révolta d'autant plus contre l'agression lâche des troupes allemandes contre la Yougoslavie — à travers le territoire hongrois. Mais en vain protesta-t-il après le suicide du premier ministre Teleki auprès de son successeur, le germanophile Bárdossy contre la participation hongroise dans la subjugation de Yougoslavie, de même qu'il avait réclamé — dans ses discours au Parlement et dans ses mémoranda — en vain du traitement humain et de conduite amicale vis-à-vis des habitants yougoslaves des territoires du Voïvodinat cédés à la Hongrie.

Tout au contraire: les chefs de la camarilla militaire hongroise stationnés dans la Bačka ont organisé, en janvier 1942, en plusieurs lieux, mais surtout à Ujvidék (Novisad) des pogroms sanglants parmi les habitants yougoslaves et juifs. Les victimes de cet infâme abus de pouvoir se comptaient par milliers. Bajcsy-Zsilinszky a exigé dans son interpellation au Parlement, auprès du premier ministre Miklós Kállay succédant à Bárdossy, même auprès du Régent Miklós Horthy, oralement et en écrit, que les auteurs fussent rendus responsables et que d'indemnités matérielles et morales fussent accordés à la population frappée par le pogrom. Mais les coupables Fekete-halmy-Czeydner et ses complices, jouissant jusqu'à la fin de la confiance du chef du quartier-général Ferenc Szombathelyi, ont pu, sous la couverture des Allemands, s'esquiver de la Hongrie.

La lutte héroïque de Bajcsy-Zsilinszky pour l'amitié et la coopération hungaro—yougoslave constituait une partie intégrale de toute son activité antifasciste au cours de laquelle il combattait, en sa qualité de leader prominent de l'opposition démocratique, avec les sociaux-démocrates et les communistes, contre l'alliance allemande, pour l'indépendance du pays et la cessation de la participation dans la guerre de la Hongrie.